

- конф. (м. Одеса, 25–27 жовтня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 18–22. URL: <http://pdpu.edu.ua/doc/konf/2017/atl2017/atl2017.pdf>
5. Шишкіна М. Перспективні технології розвитку системи електронного навчання. *Інформаційні технології в освіті*. 2011. Вип. 10. С. 132–139.
 6. Decoding Adaptive. URL: <https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/about-pearson/innovation/Pearson-Decoding-Adaptive-v5-Web.pdf>

Цокур О. С.,
 доктор педагогічних наук, професор,
 завідувач кафедри педагогіки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
Україна

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

З-поміж стратегічних напрямів модернізації національної системи освіти, окреслених у Законах України «Про освіту», Концепції національного виховання та Стратегії розвитку освіти України до 2030 року, чільне місце відведено системі позашкільної освіти, одним із актуальних завдань якої є залучення підростаючих поколінь до культурного дозвілля і формування їх здатностей до здійснення культурно-дозвілєвої діяльності. Суттєво, що умови розвитку інноваційного суспільства вимагають подальшого вдосконалення вітчизняної системи позашкільної освіти, зокрема, в аспекті організації культурно-дозвілєвої діяльності дітей та молоді, що покликана не тільки врахувати їхні природні здібності, але й створювати сприятливі умови для творчого розвитку повноцінної й соціально відповідальної особистості громадянина України, формування його національного характеру, демократичного стилю мислення та полікультурного світогляду. Натомість цьому заважають прояви в суспільній свідомості індивідуалістичних деформацій, тиражування за допомогою засобів масової інформації нерідко антисоціальних заходів, які відверто пропагують розбещеність, насильство і розпусту, а також призводять до моральної деградації і зневіри підростаючого покоління у суспільні ідеали, що орієнтовані на загальнолюдські цінності, розширення прав людини в площині культури, освіти й вільного часу, створення умов для вільного розвитку особистості в національному соціокультурному просторі. Крім того, послаблення соціального контролю провокує на відхід від традиційного для українського народу погляду на культурне

дозвілля як час суспільно-корисної діяльності, що гальмує заходи щодо вдосконалення засобів педагогічного керівництва процесами формування у дітей і молоді соціальних потреб, особливо пов'язаних із сприйняттям та відтворенням національних культурних цінностей.

З огляду на означене, конкретизуємо історико-педагогічні витoki становлення й розвитку позашкільної освіти в Україні, оскільки вона ґрунтується на прогресивних ідеях визнаних вітчизняних діячів та всесвітньо відомих педагогів. Їхні твори, присвячені висвітленню проблем використання вільного часу, організації дитячого дозвілля й культурно-дозвіллевої діяльності, а також соціального виховання дітей і молоді, складають теоретичне підґрунтя сучасної теорії позашкільної освіти. Нагадаємо, що питання раціонального проведення вільного часу піднімав у «Повчанні дітям» видатний діяч Київської Русі Володимир Мономах. Що до цього він радив дітям не лінуватися на все хороше – працювати, творити добро, поважати старших, рано вставати, Бога та Сонце прославляти, в полудень відпочивати [1, с. 30–31]. Дитяче дозвілля тлумачилося В. Мономахом як результат довготривалого соціально-культурного розвитку суспільства, еволюція якого була започаткована в первісному побутовому синкретизмі, для якого характерний нижчий рівень рекреативної діяльності – фізіологічний відпочинок (сон) та імітаційна ритуально-магічна пантоміма мисливців – прелюдія перед полюванням (гра), яка визнається первинною формою духовної культури людства [2, с. 13].

Дослідивши свята річного календарного циклу наших предків, С. Килимник характеризував останні як «Величезні й вибухалі, що супроводжувалися музикою, танцями, іграми та перерядженнями» [3, с. 347–349]. Це були обрядові ігрові форми, що припадали на весну – літо, славлячи навколишню природу (землю, сонце, воду). Їхня дія і словесний текст мали магічне спрямування і виражалися в обрядових діях (закликання весни, закликання птахів), піснях (веснянках, гаївках), іграх, танцях. Головними виконавцями цих творів були діти і молодь, що символізує ідею продовження життя. Ритуально-магічний характер обрядово-ігрових форм святкової культури в кінці XIX – початку XX століття. Поступово вивітрювався, і вони перетворювалися на дитячі та молодіжні забави. Отже, трудова діяльність, ритуально-магічна пантоміма, вільний час, свято та гра сприяли появі не лише інституту дитинства як автономної соціокультурної реальності, але й своєрідної субкультури, що має власну структуру, мову, функції та традиції. Важливою формою побутування цієї субкультури стало дозвілля. Первинними елементами дитинства і дитячого дозвілля були ігри, іграшки, ігрові забави, розваги та специфічне дитяче спілкування. Ігрова діяльність дітей починалася із раннього віку, коли дорослі за допомогою потішок, забавлянок, гопканок, топтанок вводили дитину у навколишній світ за допомогою радісних звуків та позитивних емоцій. Ці жанри фольклору для

найменших відігравали особливу роль у вихованні життєрадісної та лагідної вдачі дитини. Велику роль у житті дітей ігрового етапу (від 1-го до 7-го року) займали іграшки – матеріальні предмети, які відтворювали речі побуту, господарської діяльності, явища навколишньої дійсності, рослинний і тваринний світ, образи людей різного віку і статі, а також певного соціального стану. Народні іграшки мали вагомий педагогічний потенціал у розвитку пізнавальної, духовно-етичної та фізичної сфери дитини, освоєнні народного досвіду життєдіяльності. За допомогою іграшки дитина залучалася до різноманітної ігрової діяльності. Дівчатка гралися ляльками, а також модифікованими речами хатнього та господарського вжитку жіночого призначення – мисками, ложками, горщиками, рублями (інвентар для качання одягу) тощо. Хлопчики – возиками, сокирками, косами, стукавками, млиночками, тобто предметами чоловічого користування. Виготовлялись іграшки дорослими для дітей, а також самими дітьми, які набували необхідного досвіду. Матеріалом для них служило дерево, глина, стебла рослин, плоди, камінці, тканина, нитки та ін. [4, с. 21].

Домінуючим елементом дитячого дозвілля ігрового та першого помічного етапу життя (від 7-ми до 10–11-ти років) були ігри. Вони виступали: первинною формою (мікромоделлю) дозвілля; способом організації дозвілльєвої діяльності; алгоритмом забав і розваг; засобом організації дозвілльєвої діяльності; засобом соціалізації дітей; засобом трансмісії дитячої культури та духовних традицій етносу. Через це гра була і залишається предметом численних досліджень, в яких вона визначається як:

- духовно-розвивальний компонент дитинства, фізіологічна потреба дитячого організму, могутній фактор повноцінного морального та волевого розвитку дитини (К. Ушинський);
- джерело радості для дитини, різновид її творчої діяльності, ефективний засіб розкриття особистості, засіб розвитку її уяви і фантазії (С. Шацький);
- спосіб відображення духовного буття та пізнання системи цінностей, формування навичок соціальної поведінки, засіб трудового виховання дітей (А. Макаренко);
- велике світле вікно, через яке у духовний світ дитини вливається живильний потік уявлень про навколишній світ; форма вираження світу дитинства, де живуть пізнання, спілкування, творчість, фантазія, насолода, задоволення, самовираження, духовне та фізичне удосконалення; мистецтво, що закодувало в собі національний характер (В. Сухомлинський).

Аналіз етнографічних матеріалів, зібраних дослідниками в різних регіонах України, показує, що дитячі ігри виступали невід’ємною частиною духовної культури, формою народної художньої творчості та дитячого дозвілля. Вони

упродовж століть формували естетичні смаки і морально-етичну основу розвитку особистості дитини, були «...споконвічним геніальним учителем та вихователем» [3, с. 6]. Творча діяльність здійснювалась у будні дні і являла собою одночасно відпочинок і працю. Виконання у неділю та святкові дні заборонялось православними традиціями. Крім цього, цей вид дозвілля поширювався на помічні форми життєдіяльності дітей 7–12 років. А саме: догляд за меншими дітьми, виконання нескладних господарсько-побутових робіт, випасання домашньої птиці та худоби, збирання ягід, грибів та рибна ловля. Перші три давали можливість поєднувати господарську, творчу та ігрову діяльність. Наприклад, на місцях випасу худоби, хлопчики обладнували спеціальні ігрові майданчики.

Комунікативні форми побутували у буденному, недільному та присвятному дозвіллі. В їх основі лежало спілкування дітей між собою та з дорослими. Спілкування здійснювалося під час спільних занять творчою діяльністю, в розвагах та забавах, а також із старшими людьми та казкарями, до яких приходили діти послухати різні оповіді про минуле, цікаві події, страшні історії та казки [2, с. 104]. Забави та розваги відбувались у неділю, присвятні та святкові дні і являли собою комплексні ігрові програми, побудовані із різних жанрів дитячого фольклору. Програми забав склалися з різноманітних жанрів фольклору: словесного (скоромовки, загадки, заклички, звуконаслідування, небилиці, пародії, перекази, дражнилки, мирилки); музичного (музикування на інструментах), листках і стеблах рослин, пелюстках квітів, корі дерев; пісенного (виконання пісень та речитативів), танцювального (виконання танців), ігрового (лічилок, ігор). Тобто вони нагадували художньо-ігрові дійства синтетичного характеру, в яких панувала радісна атмосфера. Сценаристами, режисерами та виконавцями головних і другорядних ролей були самі діти. Цим самим розваги та забави перетворювались у цілісні виховні системи, важливу форму духовного буття та фізичного розвитку. Досить вагоме місце в системі традиційного дитячого дозвілля займає святкове дозвілля, даруючи урочисту ідеальну фазу життя та можливість фізично і духовно відчувати гармонію буття. На відміну від буденного чи недільного дозвілля, яке не залежало від дорослих, а являло собою автономну модель, функціонуючу в межах традицій, святкове дозвілля виступає як складова частина загального святкового процесу, що відбувається в часі та просторі. Роль дітей у ньому була визначена змістовою основою свята і реалізовувалась у спільних діях із дорослими: батьками, дідусям і бабусею, хрещеними, сусідами тощо. Це підсилювало відповідальність за власну поведінку та виховний вплив колективних святкових акцій. Тобто це був такий тип життєдіяльності, в якому найбільш вагомо проходила міжпоколінна духовна система взаємозв'язків, закріплювався соціальний досвід. Загалом цілісна модель дитячого святкового дозвілля характеризується поліфункціональністю, масовістю, видовищністю, ігровою основою та розважальністю. Під

дитячою традицією розуміється сукупність різноманітних форм активності дитячої групи, що має тенденцію до повторення із покоління в покоління і тісно пов'язану із статево-віковими особливостями психічного розвитку та характером соціалізації дітей у рамках цієї культури. Способом побутування дитячої традиції в часі та просторі являється дитяче дозвілля, в якому активно реалізується колективна життєдіяльність, зокрема і споживання фольклору як системи ігрових, музичних, пісенних, словесних (поетичних, епічних), танцювальних, драматичних, обрядових творів, що складала репертуар дорослих для дітей та самих дітей віком до 12 років. В історичному минулому саме фольклор був виразником світу дитинства, що має рекреаційні характеристики: грайливість, видовищність, комунікативність, розважальність, креативність, пластичність, позитивну енергетику. Цей факт актуалізує використання дитячого фольклору у формуванні дозвіллевой культури учнівської молоді на сучасному етапі, сприяє організації змістовного духовно та «екологічно чистого» дозвілля, забезпеченні наступності у розвитку дитячого художньої творчості і дозвіллевих традицій.

Суттєво, що у XVI–XVII столітті з появою закладів освіти виділяється дитяче дозвілля шкільного типу. Формами його проведення були традиційні забави та обрядово-ігрові дійства в рамках релігійних свят. Новим змістом наповнюються вечірки, виникає шкільний театр [5]. У XVIII–XIX столітті в побут дітей прийшли ігрові атракціони (каруселі, райки) [6], у містах взимку готували льодяні гори та веселі балагани, в селах з'явилися ігри соціально-побутової тематики: «Пан і наймит», «Багатий і бідний», «Крамар», «Корчма» [3]. Отже, коротко проаналізована система традиційного дитячого дозвілля уможливила виявити її структурно-змістову основу, яку складали буденне, недільне та святкове дозвілля. Воно було тісно пов'язане із соціальними, господарськими, духовними, побутово-звичаєвими та художньо-творчими аспектами життя. Водночас дозвілля було формою об'єктивізації дитячої субкультури та реалізувало природне прагнення дітей до діяльності, віддаленої від світу дорослих, що функціонувала та регулювалася системою дитячих традицій. У XX столітті в Україні сформувалася цілісна система закладів дитячого дозвілля (Будинки школярів, юних техніків, натуралістів; музичні, художні та спортивні школи; оздоровчі заклади; театри, кінотеатри, бібліотеки, парки, залізниці, центри естетичного виховання), в яких проводилася широка культурно-освітня діяльність [6, с. 78]. Остання мала забезпечити під час раціонального використання вільного часу дітей шкільного віку різноманітні напрями їхнього всебічного виховання: ідейно-політичного, трудового, морального, військово-патріотичного, атеїстичного, естетичного, фізичного. Розважально-ігровий компонент позанавчальної діяльності був також підпорядкований цій меті, тому не займав провідного місця в організованому дитячому дозвіллі. Ігри продовжували жити

лише у дворовому дозвіллі з ініціативи самих дітей. Необхідно зазначити, що найцінніший вітчизняний досвід з організації дитячого дозвілля враховано і відтворюється сучасною системою позашкільної освіти України, основним **системоутворюючим елементом** якої є соціокультурна діяльність особистості у вільний час. Провідною метою позашкільної освіти є розвиток здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їхньої соціалізації, подальшої самореалізації та професійної діяльності. Отже, сучасна позашкільна освіта України – це специфічна педагогічна система, яка характеризується наявністю **змістових** (наука, техніка, спорт, культура, суспільство, природа) та **організаційно-процесуальних** (сім'я, заклади освіти: позашкільні, дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі; бібліотеки, клуби, дитячі, учнівські і молодіжні організації, товариства, засоби масової інформації) **компонентів**. Надалі позашкільна освіта спрямує свої зусилля на оволодіння учнівською молоддю у вільний від навчання час систематизованими знаннями про культуру, природу, людину, суспільство, а також способами творчої, науково-експериментальної, дослідницької, технічно-конструкторської, художньої, декоративно-прикладної, еколого-природничої, туристсько-краєзнавчої, спортивної та інших видів діяльності у позашкільних закладах освіти. Позашкільній освіті притаманна цілісність, структурованість, ієрархічність, різноманітність форм організації роботи та тісний взаємозв'язок із навколишнім природним та соціокультурним середовищем.

Список використаних джерел

1. Повчання Володимира Мономаха. *Дванадцять місяців. Книга-календар* / упор. М. Слабошпицький. Київ: Веселка, 1992. С. 49–50.
2. Хейзинга Й. В тени завтрашнього дня / пер. с нидерл. М. Описи. Москва: Прогресс, 1992. 458 с.
3. Килимник С. Т. Український рік в народних звичаях в історичному висвітленні. У 2-х кн. Київ: Обереги, 1994. Кн. 2. 394 с.
4. Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка. Київ, 1956. 114 с.
5. Перенчук Ю. М. Використання гри як засобу святкового спілкування учасників масових театралізованих дійств: автореф. дис. ... канд. пед наук.: 13.00.05. Київ, 1998. 18 с.
6. Петровський О. М. Моделювання форм організації вільного часу особистості як умова розвитку культури в Україні: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 1998. 146 с.
7. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39, ст. 380). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>